

وضع صنایع ایران در جنگ دوم جهانی

الف- تاریخچه صنعتی شدن ایران تا شروع جنگ

در دوره صفویان تعداد زیادی کارگاه‌های کوچک وجود داشت که برای درباریان و اشراف کاری می‌کردند. پادشاهان این دوره اصولاً سعی چنپانی در گسترش و توسعه صنایع نداشتند^۱. ناصرالدین شاه قاجار سعی بلیغی در صنعتی کردن ایران داشت. او می‌کوشید تا صنایع ایران طبق الگوهای غربی گسترش یابد^۲. او ورود چند کارخانه را در دوره حکومت خود تشویق کرد. که البته پس از تأسیس تحت تأثیر سیاست بازرگانی در بهای باز و رقابت شدید ناشی از ورود کالاهای روسی و انگلیسی تعطیل شد^۳. هنگامی که رضاخان اداره امور را به دست گرفت فقط یک کارخانه قند در کهریزک و چند کارخانه نخ‌ریسی در تهران و تبریز به جای مانده بود^۴. پس از این که رضاخان همه مخالفین را سرکوب کرد و مهار

- 1- Haery, Mohamad Houssein: Die Lage Des Arbeiters Und Problematik Einer Sozial Politik in Iran. Diss. Koeln. 1955. S. 1. FF.
- 2- Teherani, Alexander. Iran. Unter Mitwirkung Von Prof. Sebastian Beck. Junker Und Dun Verlag. Berlin. 1943. S. 67. FF
- 3- Teherani, Alexander: A. A. O. S. 67. FF.
- 4- Kaveh, Taghi: Einfluss Der Iranischen Delindustrie Auf Die Wirtschaftliche Entwicklung Des Iran. Nuernberg. 1957. S. 44. FF.

حکومت را به طور کامل به دست گرفت عده‌ایی از مهندسين و کارشناسان آلمانی را برای طرح توسعه صنایع ایران به کار دعوت کرده.

سالهای ۱۳۰۸/۱۳۰۹ سالهایی هستند که در آنها سیل کالاهای صنعتی و مولد از انگلیس و آلمان به ایران سرازیر شد.

در سالهای ۱۳۱۸/۱۳۱۹ نیز ماشین آلات مولد و ابزار تولیدی فراوانی وارد ایران شد که بررسی آن از حوصله بحث ما خارج است و علاقه‌مندان می‌توانند برای اطلاع بیشتر از منابع خارجی و ایرانی زیر استفاده کنند.

جریان ورود کالاهای مولد صنعتی تا اواخر سال ۱۳۱۹ (که هنوز راههای تجاری در نتیجه کشانده شدن جنگ به آسیا و کشورهای هم‌جوار ایران بسته نشده بود) ادامه داشت و با نزدیک شدن جنگ به آسیا و خاورمیانه به تدریج قطع شد. اما صنایعی که قبل از جنگ به وجود آمد به شرح زیر بود:

5. Malle, Elisabet: Die Iranische Wirtschaftsstruktur. IN: Mitteilungen Des Instituts Fuer Auslandsbeziehungen/ Iran. 3/4 Julildezember. 1960. S. 291. FF. رک . Haery. M. H: a. a. O. S. 12. FF. رک . Eskandari. Taghi: Planmaessige Energieversorgung IN Persien. Muenchen. 1951. S. 34. FF. رک . Kaveh. Taghi: a. a. O: S. 44. رک . Huber. Reinhard: Iran; IN: Handwoer Terbuch Der Sozialwissenschaften. B.D. 5. Von Han - kir. goettingen. 1956. S. 358. رک . Koel Ner. Hans: Die Grundl Agen Der Industria Liesierung Unter Besonderer Beruecksich Tigung Der Wichtigsten Iranischen IN Dustriezweige. Diss. Muenchen. 1949. S. 100. رک . Hamzavi. Djawad: Iran: Ein Industria Liesierungpro blem. Diss. Muenchen. 1949. S. 23. رک . Afschar. A: Die Entwicklungsmoeg Lichkeiten Der Iranischen Volkswirtschaft. Wien. 1943. S. 60. رک . Teherani. Alexander: a. a. O. S. 67.
7. Kuros. Gohlam - Reza: Irans Kampf. ums Wasser. Berlin. 1943. S. 44. FF. رک . Afschar. A: a. a. O. S. 60. رک . Wirt Schaftsdiens. Heft 18/19. 1941. رک . Zoli Feghari. Ziaedin: Ziele Und Entwicklung Der Agrarpolitik IM Iran. IN Verbindung Mit Der Industrialiesierung In Den Letzen Dreissig Jahren. Freiburgidiss. 1956. S. 21. رک . Mohsen - Sadri: Wirtschaft Und Industrie DesIran. Heidelberg. 1941. S. 1. FF. رک . Kaveh. T: a. a. O. S. 42. FF. رک . Haery. M. H: a. a. O. S. 1. FF. رک . Internationales Arbeitsamt (IA). Agri Cultural And Industrial Activity And Manpower IN Iran. IN International Labour Review. Nr. 5. Mai. 1949 S. 252
- رک: گزارش ماهانه دکتر میلیسپویری بهمن ماه ۱۳۲۳. رک: اطلاعات شماره ۴۷۳/۳/۱۳۲۳. رک: بلوتن بانک ملی شماره ۸۷ فروردین اردیبهشت ۱۳۲۶ تهران ص ۶. رک: گزارش مورخ ۱۳۲۸/۲/۲۵ وزیر اقتصاد به شورای عالی اقتصاد درباره وضع صنایع. مندرج در بلوتن بانک ملی شماره ۹۹ برای فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۸. رک: مجید یکشانی: تاریخ دارائی گسمرکات و انحصارات ایران، چاپ دوم تهران ۱۳۴۰ ص ۲۵۳. رک: اطلاعات شماره ۴۰۷۱ مورخ ۱۳۱۸/۱۰/۱۹. رک: اطلاعات شماره ۴۰۶۸ مورخ ۱۳۱۸/۱۰/۱۶. رک: تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران ۱۳۳۷-۱۳۰۷ تهران ۱۳۳۷ ص ۱۷۳. رک: سید کاظمی. علاج مشکلات اقتصادی ایران تهران ۱۳۴۱ ص ۱۸

ب- صنایع دوره قبل از جنگ*

۱. صنایع بافندگی و نساجی: بی تردید پس از صنعت نفت یکی از صنایع مهم تازه احداث ایران آن زمان صنعت پارچه بافی در مفهوم مدرن بوده است. صنعت پنبه پاککنی و نخ ریزی که وابسته به پارچه بافی بوده و در حقیقت رکن اصلی آن به شمار می آید در این دوره پایه گذاری شد.^۸

۲. صنعت پشم بافی. قبل از جنگ درپاره ای از شهرهای ایران پتو و پارچه پشمی تولید می شد. تولید سالانه پشم در سراسر ایران حدود -/۱۹۰۰۰ تن بود که بین سه تا چهار هزار تن آن صادر و مابقی برای کارگاههای پشم بافی و قالی بافی مورد استفاده قرار می گرفت.^۹

۳. صنایع تولید و بافت ابریشم: صادرات ابریشم حتی در زمان صفویه نیز در اقتصاد ایران اهمیت بسیاری داشت ولی تا زمان حکومت رضاخان حتی یک کارخانه ابریشم بافی هم در تمام ایران وجود نداشت. در مردادماه ۱۳۱۶ اولین کارخانه پشم بافی در چالوس تأسیس شد. این کارخانه هشت هزار دوک و دو بیست و بیست دستگاه بافندگی داشت. ضمناً ماشین آلات پیشرفته ای برای شستشوی ابریشم و رنگ رزی آن و چاپ و ایجاد نقش و نگار روی پارچه های ابریشمی داشت. همزمان با احداث این کارخانه، دستگاههای بافندگی دستی سنتی در یزد پارچه های ابریشمی فوق العاده جالب و باارزشی تولید می کردند.^{۱۰}

۴. صنعت قالی بافی: در دوره قبل از جنگ صنعت قالی بافی به مفهوم مدرن در ایران وجود نداشت،^{۱۱} به همین دلیل کارگاههای قبل از جنگ کارگاههای کوچکی بودند که کارگران آن را غالباً اعضای خانواده استاد کارها تشکیل می دادند. قبل از جنگ کرمان، کاشان، اراک، تبریز، شیراز، اصفهان، مشهد، یزد و قم شهرهایی بودند که قالی هایشان

۸. صنعت نفت به طور جداگانه بررسی خواهد شد.

۸. رک: تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران از سال ۱۳۳۷-۱۳۰۷، ص ۱۷۳. رک: به گزارش مفصل اطلاعات

شماره ۴۴۹۶ مورخ ۱۷/۱/۱۳۲۰. رک: به بلوئن بانک ملی ایران شماره ۸۷ فروردین. اردیبهشت ۱۳۲۶ تهران ص ۶۷

9 - Therani, Alexander: a. a. O. S. 68

۱۰. رک: بلوئن بانک ملی ایران شماره ۸۷ فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۶، ص ۶. رک: گزارش مورخ ۲۵/۲/۱۳۲۸

وزیر اقتصاد به شورای عالی اقتصاد مندرج در بلوئن بانک ملی شماره ۹۹ برای فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۸، ص ۲۲-۲۰،

11 - Therani, Alexander: a. a. O. S. 68

شهرت بسزایی داشت. در حالیکه قالبهای سایر شهرستانها از شهرت و اهمیت درجه دوم برخوردار بود. چادر نشینان نیز قالبهای ارزنده ای می یافتند که در نوع خود جالب و باارزش بود.^{۱۲}

۵. صنعت چرم سازی: صنعت چرم سازی در ایران تاریخی کهن دارد. چرم در ادوار قبل از حکومت رضاخان برای نیازهای ارتش و بخش خصوصی تولید می شده است. رضاخان در دوره قبل از جنگ هفت کارخانه چرم سازی که از ماشینهای پیشرفته برخوردار بود تأسیس کرد.^{۱۳}

۶. صنعت قند سازی: اولین کارخانه قند سازی بسال ۱۲۷۵ در کهریزک تأسیس شد. این کارخانه در سال ۱۲۷۹ به سبب رقابت شدید و عدم حمایتهای لازم دولتی بسته شد. در سال ۱۳۱۱ کارخانه مدرن قند سازی که از کارخانه کهریزک مرغوبتر بود تأسیس شد و به موازات تأسیس این کارخانه کارخانه قند کهریزک که تعطیل شده بود دوباره راه اندازی شد. تا ورود متفقین به ایران جمعاً ۸ کارخانه قند احداث شد.

۷. صنعت تنباکو: تا سال ۱۳۱۶ صنعت تنباکو به طور کامل به بخش خصوصی تعلق داشت. ماشین آلاتی که در این بخش به کار گرفته می شد بسیار کوچک و عقب افتاده بود.^{۱۴}

در سال ۱۳۱۶ قانونی به تصویب مجلس شورایی رسید که بر اساس آن تولید، فروش و اداره صنعت تنباکو به انحصار کامل دولت درآمد. در همین ایام در تهران کارخانه بزرگی تأسیس شد که بخشی از توتون و تنباکوی مورد نیاز کشور را تأمین می کرد.

۸. کبریت سازی: در سال ۱۲۶۸ اولین کارخانه کبریت سازی در تهران تأسیس شد. این کارخانه تحت فشار رقابت خارجی به تدریج تضعیف شد تا آنجا که در شب تسلط رضاخان به ایران کبریتی در داخل مملکت تولید نمی شد.^{۱۵} تا سالهای ۱۳۱۷/۱۸ شش کارخانه کبریت سازی در شهرهای مختلف ایران تأسیس شد. جمع کارخانه های موجود

12 - Hamzan, Djawad. a. a. O. S. 53.

13 - Hamzavi, Djawad: a. a. O. S. 53. - مورخ ۱۳۱۸/۱۰/۱۷ شماره ۴۰۴۹

Kuros.G. R: a. a. O. S. 44

14 - Teherani, Alexander: a. a. O. S. 69

15 - زولفهاری، ز: a. a. S. 22

آن زمان حدود ۵/۸۵٪ نیاز داخلی را کفایت می‌کرد^{۱۶}.

۹. سیمان‌سازی: اولین کارخانه سیمان در تهران تأسیس شد که اداره آن به طور کامل برعهده دولت بود. استعداد تولیدی این کارخانه در سال ۱۳۱۵ با همکاری کارشناسان و مهندسین آلمانی از ۱۰۰ تن به ۳۰۰ تن در روز افزایش یافت^{۱۷}.

۱۰. صنایع سنگین: طبق قراردادی که در سال ۱۳۱۶ بین وزارت صنایع ایران و شرکت کروپ آلمان منعقد شد، قرار شد که آلمانیها در ایران کارخانه ذوب آهنی تأسیس کنند. طبق قرارداد، این کارخانه دارای دو کوره، هرکدام به ظرفیت صدوپنجاه تن در روز بود. بخشهایی از این کارخانه وارد ایران شد و بقیه آن به واسطه شدت یافتن جنگ و بسته شدن راهها و نهایتاً سقوط دولت نازی آلمان به ایران نرسید^{۱۸}. جنگ در چنین شرایط صنعتی به سراغ ایران آمد.

پ. وضع صنایع ایران در دوره جنگ

با مشتعل شدن آتش جنگ در ایران برنامه صنعتی شدن ایران متوقف شد^{۱۹}. صدور ماشینهای مولد به ایران متوقف شد و تعداد زیادی از کارخانه‌های داخلی به سبب عوارض جنگ تعطیل و کارمندان و کارگران آنها بیکار شدند^{۲۰}. ناامنی داخلی نیز به تسریع بسته شدن کارخانه‌ها کمک کرد. بعدها که به تدریج دولت مرکزی قدرت نسبی خود بر شهرستانها را بسط داده و راهها از امنیت نسبی برخوردار شدند نقل و انتقال مواد خام شروع و کارخانه‌های تعطیل شده به مرور گشایش یافت^{۲۱}. چون اداره کارخانه‌ها قبل از جنگ

16 - Teherani, Alexander. a. a. O. S. 69 رک

رک Zollfeghari, Z: a. a. O. S. 22

17 - Kuros, G. R: a. a. O. S. 44.

18 - Koelner, H: a. a. O. S. 92. Hamzavi, D: a. a. O. S. 34. Kaveh, T: a. a. O. S. 43

در بودجه سال ۱۳۲۰ حتی پرداخت یک قسط کارخانه ذوب آهن که معادل ۱۲۴/۰۰۰/۰۰۰ ریال بود پیش‌بینی

شده بود.

۱۹. سید کاظمی، علاج مشکلات اقتصادی ایران، ص ۲۴.

۲۰. رک: گزارش اطلاعات درباره صنایع پس از حمله متفقین، شماره ۱۳۲۰/۸/۷۴۶۹۱ برخی از کارخانه‌ها که در ابتدای جنگ بسته نشدند به تدریج به سبب اشغال وسائل نقیه از سوی متفقین در مضیقه مواد خام قرار گرفته و بالاخره تعطیل شدند.

۲۱. رک: بلوئن بانک ملی شماره ۸۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۵ سال چهاردهم تهران، ص ۳۰.

تحت یک سیاست واحد صورت نمی‌گرفت، نوعی بی‌نظمی بر صنایع کشور حاکم بود که با ورود ایران به جنگ این بی‌نظمیها چند برابر شد. بنگاههای دولتی در ایام جنگ با کسر بودجه هنگفتی مواجه شدند، به نحوی که رقم آن در سال آخر جنگ (سال ۱۳۲۴) به یکصد و هفتاد میلیارد ریال رسید^{۲۲}. بنگاههای دولتی برای رفع کسر بودجه متوسل به افزایش قیمت کالاهای خود شدند. بخش خصوصی هم به دنبال هر افزایش قیمت محصولات کارخانجات دولتی بهاء اجناس خود را بیش از دولت افزایش می‌داد. و بدین منوال دولت خود تبدیل به یکی از مشوقین مؤثر تورم شده بود.

در سال ۱۳۲۳ قانونی در مجلس به تصویب رسید که بر اساس آن کارگران موظف به بیمه کردن خود و اعضای خانواده ذر نزد شرکت بیمه ایران شده بودند^{۲۳}. در سال آخر جنگ که کنترل دولت مرکزی بر ایالات مختلف نسبتاً بسط یافته بود کوشش‌هایی برای اجراء سیاست صنعتی هماهنگ با سیاست اقتصادی کلی کشور به عمل آمد. و به همین منظور دولت بانک صنایع و معادن را که حدود صد کارخانه و معادن دولتی را تحت پوشش می‌گرفت تأسیس کرد. این بانک کنترل مستقیم کارخانجات و معادن دولتی را برعهده داشت و ضمناً کارخانه‌های بخش خصوصی را فقط در حد تهیه مواد خام تهیه برنامه تولید و فروش محصولات راهنمایی می‌کرد^{۲۴}. بانک مذکور علاوه بر این وظیفه حمایت از بخش کشاورزی را که بخشی از نیروی انسانی خود را در نتیجه جریان صنعتی شدن کشور به صورت مهاجر از دست می‌داد، برعهده داشت^{۲۵}. بطور کلی اهداف بانک صنایع و معادن به شرح زیر بود:

- (۱) تداوم بخشیدن به جریان صنعتی شدن کشور
- (۲) حمایت از بخش کشاورزی که منبع اصلی تهیه مواد خام برای بخش صنعت است
- (۳) هدایت صنایع و معادن طبق اصول برنامه‌گذاری پیشرفته
- (۴) راهنمایی صنایع بخش خصوصی
- (۵) تشویق پروژه‌های تحقیقاتی از طریق ایجاد مراکز علمی

۲۲. بولتن بانک ملی شماره ۸۱، فروردین و اردیبهشت ۱۳۲۵ سال چهاردهم، تهران، ص ۳۱-۳۰.

۲۳. رک: ترازنامه بانک ملی ایران برای سال ۱۳۲۳.

۶) کنترل خرید و فروش، ورود و صدور فرآورده‌های صنعتی و معدنی
 ۷) هماهنگ ساختن همه این اهداف در جهت تحقق یک سیاست صنعتی منطبق بر
 اهداف سیاست اقتصادی کشور.

بانک صنایع و معادن که در ماههای آخر جنگ در ایران تأسیس شد توانست در ایام صلح منشاء کارهای موثری در بهبود وضع صنایع و معادن کشور شود. اقدام دیگر در زمینه صنایع و معادن تأسیس یک کارخانه پنبه نسوز بود. محصولات این کارخانه فقط به مصرف نیازهای داخلی می‌رسید. از تولیدات این کارخانه در صنایع راه آهن، کارخانه‌های سیمان، اسلحه‌سازی، کارخانه‌های قند و کارخانه‌های مولد نیرو استفاده می‌شد^{۲۶}.

به‌طور کلی در ایام جنگ در زمینه صنایع کاری جز تصویب قانون بیمه‌های اجتماعی، تأسیس بانک صنایع و معادن، تأسیس کارخانه پنبه نسوز اقدام دیگر صورت نگرفت و روی هم رفته سیاست صنعتی ایران در دوره جنگ به سبب شرایط خاص ناشی از ورود متفقین، از جمله تغییر پی در پی دولتهایی که هر کدام بخش اعظم سیاستهای دولت قبل از خود را به کلی نفی می‌کردند، از توفیق چندانی برخوردار نبود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی